

Research article

Comparative Comparison of the Structure of the Kursibandi in the Ashraf al-Kottab and Vesal Shirazi Scripts, Focusing on the Writing of Surah Yasin

Mohammad Khorasanizadeh¹ , Sahar Farid²

1- Assistant Professor of Islamic Art, Arts Faculty, Shahed University, Tehran, Iran. (Corresponding Author)

2- M.A. student in Persian painting, Department of Islamic Art, Faculty of Arts, Shahed University, Tehran, Iran.

<https://doi.org/10.22077/nia.2026.10967.2045>

Received: 09 Feb 2026, **Revised:** 14 Oct 2026, **Accepted:** 23 Sep 2026

Abstract

Iranian Naskh script, as one of the most important scripts for writing the Quran, reached a stage of visual maturity in the Qajar period with the continuation of previous traditions and the emergence of new stylistic features. One of the basic elements in the structure of this script is “Kursibandi” which plays a decisive role in the readability, order of lines and aesthetic quality of the text. The present study, with a descriptive-analytical and comparative approach, examines the structure of kursibandi in Iranian Naskh script in the works of two prominent calligraphers of the Qajar period, Zain al-Abedin Isfahani (Ashraf al-Kottab) and Vesal Shirazi, focusing on the writing of Surah Yasin. The research data was collected through the study of selected manuscripts, visual analysis of lines and examination of the position of letters on different kursi. In this study, elements such as the main kursi, upper and lower kursi, line slope, spacing, letter juxtaposition and word arrangement were compared. The findings show that both calligraphers have succeeded in observing the fundamental principles of kursibandi, with the difference that Ashraf al-Kottab has created a better kursi balance in some verses due to the selection of shorter lines and more precise control of the spacing, while Vesal Shirazi has maintained the readability and overall order of the page with longer lines and a uniform layout. The results of this study can help to more accurately identify the characteristics of kursibandi in Iranian Naskh calligraphy of the Qajar period and to understand individual differences in the writing style of calligraphers.

Key words: Naskh calligraphy, Zain al-Abedin Isfahani, Vesal Shirazi, kursi, Qajar period.

1- Email: Khorasanizadeh@Shahed.ac.ir

2- Email: sfsrid68@gmail.com

مقاله پژوهشی

مقایسه تطبیقی ساختار کرسی بندی در خط نسخ اشرف الکتاب و وصال شیرازی با محوریت کتابت سورة یاسین

محمد خراسانی زاده^۱، سحر فرید^۲

۱- استادیار گروه هنر اسلامی، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)

۲- دانشجوی کارشناسی ارشد رشته کتاب آرایی، گروه هنر اسلامی، دانشکده هنر، دانشگاه شاهد، تهران، ایران.

<https://doi.org/10.22077/nia.2026.10967.2045>

دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۲۰، بازنگری: ۱۴۰۵/۰۷/۲۲، پذیرش: ۱۴۰۵/۰۷/۰۱

چکیده

خط نسخ ایرانی به عنوان یکی از مهم ترین خطوط کتابت قرآن، در دوره قاجار با تداوم سنت های پیشین و بروز ویژگی های سبک شناسانه جدید، به مرحله ای از پختگی بصری رسید. یکی از ارکان اساسی در ساختار این خط، «کرسی بندی» است که نقش تعیین کننده ای در خوانایی، نظم سطرها و کیفیت زیبایی شناختی متن دارد. پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و تطبیقی، به بررسی ساختار کرسی بندی در خط نسخ ایرانی در آثار دو خوش نویس برجسته دوره قاجار، زین العابدین اصفهانی (اشرف الکتاب) و وصال شیرازی، با محوریت کتابت سورة یاسین می پردازد. هدف آن است که جایگاه حروف بر روی خط کرسی، فضاهای خلوت و جلوت، اعراب و نقطه و آرایش سطرها در خط این دو هنرمند مورد مقایسه قرار گیرد؛ بنابراین، پرسش اصلی پژوهش را می توان این گونه بیان کرد که ساختار کرسی بندی خط نسخ ایرانی در خط اشرف الکتاب و وصال شیرازی چه شباهت ها و تفاوت هایی دارد؟ داده های پژوهش از طریق مطالعه نسخه های خطی منتخب، تحلیل بصری سطرها و بررسی جایگاه حروف بر روی کرسی های مختلف گردآوری شده است. در این بررسی، عناصری چون کرسی اصلی، کرسی های بالایی و پایینی، شیب سطرها، فاصله گذاری، حسن همجواری حروف و چینش کلمات مورد مقایسه قرار گرفته اند. یافته ها نشان می دهد که هر دو خوش نویس در رعایت اصول بنیادین کرسی بندی موفق عمل کرده اند؛ با این تفاوت که اشرف الکتاب به سبب انتخاب سطرهای کوتاه تر و کنترل دقیق تر فواصل، در برخی آیات، تعادل کرسی بهتری ایجاد کرده است؛ در حالی که وصال شیرازی با سطرهای بلندتر و چینشی یکنواخت، خوانایی و نظم کلی صفحه را حفظ کرده است. نتایج این پژوهش می تواند به شناخت دقیق تر ویژگی های کرسی بندی در خط نسخ ایرانی دوره قاجار و درک تفاوت های فردی در شیوه کتابت خوش نویسان یاری رساند.

واژه های کلیدی: خط نسخ، زین العابدین اصفهانی، وصال شیرازی، کرسی خط، کرسی بندی، دوره قاجاریه.

1- Email: Khorasanizadeh@Shahed.ac.ir

2- Email: sfsrid68@gmail.com

مقدمه

خط نسخ یکی از پایه‌های اصلی خطوط در خوش‌نویسی اسلامی است که به دلیل سهولت در خوانش، بیش از دیگر خطوط برای کتابت قرآن در ادوار تاریخی مورد استفاده قرار گرفته است. خط نسخ ایرانی در عصر صفوی رواج چشمگیری داشت و پس از وقفه‌ای نه‌چندان طولانی، در دوره قاجار رونقی دوباره یافت. در این دوره، خوش‌نویسان نامداری در کتابت قرآن و ادعیه به خط نسخ مهارت داشتند و آثار نفیسی به یادگار گذاشتند.

در میان عناصر متعدد شکل‌دهنده به ساختار بصری خط نسخ، «کرسی‌بندی» نقشی محوری ایفا می‌کند که فراتر از یک قاعده فنی، به مثابه چهارچوبی نظم‌بخش در سازمان‌دهی سطرها و تعاملات فضایی حروف عمل می‌کند. این مفهوم که ریشه در سنت دیرپای خوش‌نویسی اسلامی دارد، نه تنها تعیین‌کننده خوانایی و استحکام نوشتار است؛ بلکه به مثابه شاخصی برای سنجش مهارت و ذوق هنرمند در ایجاد تعادل میان اجزای متن است. در خط نسخ ایرانی، کرسی‌بندی به سبب ماهیت هندسی و ساختارمند این خط، از حساسیت دوچندانی برخوردار است؛ چراکه هر انحراف جزئی از خط فرضی کرسی، می‌تواند نظم کلی صفحه را مختل کند و از ارزش زیبایی‌شناختی اثر بکاهد؛ از این رو، بررسی تطبیقی کرسی‌بندی در آثار خوش‌نویسان هم‌عصر، می‌تواند وجوه اشتراک و افتراق آنان را در مواجهه با این اصل بنیادین آشکار کند و به شناخت دقیق‌تری از سبک‌شناسی نسخ ایرانی در دوره قاجار منجر شود.

در این پژوهش مقایسه ساختار کتابت دو خوش‌نویس عصر قاجار، زین‌العابدین اصفهانی مشهور به اشرف‌الکتاب (۱۲۹۶-۱۱۸۷ ق.) و وصال شیرازی (۱۲۶۳-۱۱۹۷ ق.)، در کرسی‌بندی خط نسخ ایرانی بررسی می‌شود و هدف آن است که جایگاه حروف بر روی خط کرسی، فضاهای خلوت و جلوت، اعراب و نقطه و آرایش سطرها در چند صفحه از سوره یاسین به خط این دو هنرمند مورد مقایسه قرار گیرد؛ بنابراین، پرسش اصلی پژوهش را می‌توان این‌گونه بیان کرد که ساختار کرسی‌بندی خط نسخ ایرانی در خط اشرف‌الکتاب و وصال شیرازی چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی دارد؟

ضرورت این تحقیق از آنجا ناشی می‌شود که تاکنون پژوهش مستقلی درباره ساختار کرسی‌بندی در آثار خوش‌نویسان

خط نسخ انجام نشده است؛ درحالی که این موضوع، یکی از ارکان اساسی در شکل کتابت حروف محسوب می‌شود. چنین مطالعه‌ای می‌تواند به درک عمیق‌تر ویژگی‌های سبک‌شناسانه خط نسخ ایرانی، شیوه‌های تنظیم سطر و نقش ذوق فردی در ساختار بصری متون، خصوصاً کتابت قرآن کریم یاری رساند. افزون بر این، نتایج پژوهش حاضر می‌تواند منبعی کاربردی برای هنرجویان خوش‌نویسی، نسخه‌شناسان و پژوهشگران هنر اسلامی باشد.

پیشینه تحقیق

در رابطه با خوش‌نویسی و خط نسخ پژوهش‌های بسیاری انجام شده است؛ اما همان‌گونه که اشاره شد، تاکنون بررسی مقایسه‌ای بین دو خوش‌نویس هم‌عصر از حیث ساختار کرسی‌بندی خطوط مورد توجه قرار نگرفته است. در ادامه تعدادی از این موارد که تاحدی با موضوع پژوهش حاضر قرابت دارند، معرفی شده‌اند.

ربابه زینالی (۱۴۰۲) در پایان‌نامه خود با عنوان «سیر تحول فرم و ساختار خط نسخ دوره صفویه»، به صورت تفصیلی به شرح حسن تشکیل و حسن وضع در صحیفه سجاده‌ای که توسط سه خوش‌نویس دوره صفویه (علاءالدین، محمدابراهیم قمی و نیریزی) کتابت شده، پرداخته است. در بخشی از این پایان‌نامه توضیحاتی درباره شکل کرسی‌بندی این سه خوش‌نویس ارائه شده است. این پژوهش از آن جهت به موضوع مقاله حاضر نزدیک است که هر دو به بررسی کرسی‌بندی در خط نسخ ایرانی پرداخته‌اند؛ با این تفاوت که پایان‌نامه زینالی بر دوره صفویه متمرکز است و رویکردی تاریخی-تحولی دارد؛ درحالی که پژوهش حاضر با رویکردی تطبیقی و با محوریت سوره یاسین، به مقایسه شیوه کرسی‌بندی دو خوش‌نویس هم‌عصر در دوره قاجار می‌پردازد.

در مقاله‌ای از دیزج چراغی و قلیچ‌خانی (۱۳۹۹) با عنوان «مطالعه موردی قرآن به خط احمدنیریزی و قرآن رسمی جمهوری اسلامی به خط سیدرضا بنی‌رضی»، خوانایی خط نیریزی و بنی‌رضی و جایگاه نقطه و اعراب هر دو قرآن، کرسی‌بندی و فواصل بین کلمات مقایسه شده است. این مقاله خط نسخ ایرانی را در آثار خوش‌نویس دوره صفوی و خوش‌نویس دوره معاصر مورد مطالعه قرار داده است. نسبت این مقاله با پژوهش حاضر در

روش تحقیق

این پژوهش با رویکرد کیفی و به شیوه توصیفی-تحلیلی انجام شده و داده‌های مورد نیاز از طریق منابع کتابخانه‌ای، نسخه‌پژوهی و تحلیل بصری گردآوری شده است. در مرحله نخست با مراجعه به منابع مکتوب، شامل کتاب‌ها، مقاله‌ها، پایان‌نامه‌ها و اسناد تخصصی در حوزه خوش‌نویسی ایرانی، اطلاعات لازم درباره خط نسخ، اصول کرسی‌بندی و پیشینه تاریخی آثار اشرف‌الکتاب و وصال شیرازی گردآوری شد. در گام بعد نسخه‌های منتخب از سوره یس که به خط این دو خوش‌نویس نگاشته شده‌اند، به صورت مستقیم مورد بررسی قرار گرفتند. از این نسخه‌ها مستندسازی بصری انجام شد و عناصر مختلف از جمله ترکیب‌بندی سطرها، نحوه کرسی‌بندی، جایگاه حروف، نسبت‌ها و فاصله‌گذاری‌ها با دقت تحلیل شد. در مرحله نهایی، یافته‌ها به شیوه تطبیقی مورد بررسی قرار گرفت تا وجوه اشتراک و افتراق در سبک و تکنیک کرسی‌بندی این دو هنرمند برجسته مشخص شود.

جامعه پژوهش از میان قرآن‌های دو خوش‌نویس، اختصاصاً سوره یاسین است که آیات به صورت غیرتصادفی انتخاب شده‌اند. دلیل انتخاب آیات از منظر کرسی‌بندی (تنوع کرسی‌ها، موقعیت در سوره و طول سطرها) مواردی است که قابلیت بیشتری برای تجزیه و تحلیل دارد. در انتخاب آیات به این نکته توجه شد که هر سه کرسی در این نمونه‌ها مورد بررسی قرار گیرد. سوره یاسین زین‌العابدین اصفهانی از مجموعه کتابخانه شماره ۱ مجلس شورای اسلامی به سال ۱۲۲۲ ق. انتخاب شده و سوره یاسین وصال شیرازی از قرآنی که به سال ۱۲۵۹ ق. در مجموعه موزه میراث و مستند آثار ملی نگهداری می‌شود انتخاب شده است. روش تجزیه و تحلیل داده‌ها نیز به روش کیفی و با مقایسه بصری نمونه‌ها انجام گرفته است.

مفاهیم نظری

خط نسخ ایرانی

خط نسخ یکی از خطوط اصلی در خوش‌نویسی اسلامی است که منشأ آن به سده‌های نخستین هجری بازمی‌گردد که به تدریج در سراسر جهان اسلام گسترش یافت. این خط، به سبب وضوح و خوانایی بالا، از همان آغاز برای کتابت قرآن و متون دینی مورد استفاده قرار می‌گرفت.

اشتراک موضوعی (کرسی‌بندی و خط نسخ) و نیز روش تطبیقی است؛ اما تفاوت اساسی در آن است که مقاله مذکور به مقایسه یک خوش‌نویس صفوی با یک خوش‌نویس معاصر پرداخته؛ در حالی که پژوهش حاضر بر دو خوش‌نویس هم‌عصر در دوره قاجار متمرکز است و از حیث جامعه نمونه (سوره یاسین) و رویکرد تحلیلی دقیق‌تر، از جامعیت بیشتری برخوردار است.

دیزج چراغی و معنوی‌راد (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان «مقایسه تفاوت‌های شکلی و فواصل بین حروف و کلمات بین دو خط نسخ نیریزی و یاقوت»، به این نتیجه رسیده‌اند که خط نیریزی که خط نسخ ایرانی است، نسبت به یاقوت که به خط عربی نگاشته شده، دارای خوانایی بیشتری است. مقاله «مقایسه شکلی میان خط نسخ ایرانی و نسخ عثمانی با تأکید بر آثار احمد نیریزی و حافظ عثمان» از امیر فرید (۱۳۹۸) نیز به تفاوت‌های خط نسخ ایرانی و عثمانی و زاویه قلم‌گذاری و شکل حروف می‌پردازد.

مقاله «مطالعه ساختار نسخ ایرانی در شیوه وصال شیرازی و احمد نیریزی» از یونسین و شیخی (۱۳۹۷)، توضیحاتی در مورد شیوه رسم الخط هر دو خوش‌نویس و ساختار کرسی خط آن‌ها داده است که هم از جهت اشتراک یکی از دو خوش‌نویس مورد مطالعه و هم از حیث پرداختن به کرسی‌بندی خط نسخ، تاحدودی با موضوع مقاله حاضر در ارتباط است. با این حال، مقاله مذکور به مقایسه وصال شیرازی با نیریزی (با فاصله زمانی حدود دو قرن) پرداخته و رویکردی کلی‌تر دارد؛ در حالی که پژوهش حاضر بر مقایسه وصال شیرازی با زین‌العابدین اصفهانی (هم‌عصر قاجار) با محوریت مشترک کتابت سوره یاسین متمرکز است و از این حیث، هم از نظر جامعه نمونه و هم از لحاظ دقت در تحلیل سه خط کرسی اصلی (بالا، اصلی و پایین) از ویژگی‌های منحصر به فردی برخوردار است که آن را از پژوهش‌های پیشین متمایز می‌کند.

علیرضا بخشی (۱۳۹۴) در پایان‌نامه خود با عنوان «سبک‌شناسی خط نسخ: مطالعه‌ای بر تحول زیبایی‌شناختی خط نسخ در ایران از قرن سوم تا اواخر قاجار»، به خط نسخ تمامی دوران‌ها و تمامی نسخ‌نویسان پرداخته و نیز تصاویری از آثار هر یک را به عنوان نمونه آورده است. نگاه تحلیلی او به صورت تطبیقی نیست و ویژگی‌های هر دوره را به صورت جداگانه بیان کرده است.

و جلوت، ۵. ضعف و قوت و ۶. حسن همجواری. در ادامه به صورت مختصر به موارد مذکور پرداخته می شود و در نهایت، کرسی بندی که موضوع اصلی این پژوهش است به طور مفصل و در عنوانی مجزا معرفی می شود:

۱. سطح و دور

اگر چه سطح و دور از اصول خوش نویسی هستند؛ ولی ارزش دیگری نیز دارند و آن ابزاری برای شناسایی خطوط گوناگون است. سطح، عبارت است از حرکات قلم (چه در حرف و چه در کلمه) به صورت افقی، عمودی و مایل. هرگاه سطح به شکل افقی باشد، با قوت همراه است؛ یعنی تمام پهنای قلم در آن حرف یا کلمه دیده می شود. دور به معنای حرکات قلم (چه در حروف و چه در کلمه) به صورت چرخشی دایره ای یا بیضی شکل است؛ مانند بخش های میانی حرف های «ن»، «ح» و «ق». دور را می توان به دو دسته مستقیم و معکوس تقسیم کرد. دور مستقیم در حرف هایی است که قلم در آن ها از سوی راست به چپ حرکت می کند، مانند «ی» که آغاز آن، دور مستقیم و دارای نزول مجازی و در بخش پایانی آن، دور مستقیم و دارای صعود مجازی (تشمیر) است. دور معکوس در حرف هایی است که قلم در آن ها از سوی چپ به راست حرکت می کند؛ مانند «ع» که بخش پایانی دارای صعود مجازی (تشمیر) و دور معکوس است (همان: ۲۲۶).

۲. اتصالات

از به هم پیوستن چند حرف در خوش نویسی ایجاد می شود و شاکله یک کلمه را تشکیل می دهد.

۳. زاویه قلم گذاری

برای سنجش فاصله میان زاویه قلم گذاری متناسب هر حرف یا بخشی از آن، با خط کرسی عمودی یا افقی، از اصطلاح زاویه و اندازه آن سود می جویند (همان: ۲۱).

۴. رعایت فضاهای خلوت و جلوت

خلوت و جلوت در لغت به معنای پنهان و آشکار است و در خوش نویسی از قواعد دوازده گانه است. در صفحه پردازی و تعادل و توازن صفحه، دارای اهمیت و اعتبار است. قواعد کرسی، ترکیب و غیره باید به گونه ای بیان شود که در صفحه مشق، بخش هایی سفید و خالی از حرف و بخش هایی دیگر شلوغ و متراکم به نظر نرسد. افراط و تفریط در یکی از این دو

خط نسخ ایرانی به عنوان یکی از گونه های متمایز این شیوه نوشتاری، در بستر فرهنگی و هنری ایران دچار تحولات چشمگیری شد. ایرانیان از قرون اولیه اسلامی به کارگیری خط نسخ را در کتابت قرآن آغاز کردند؛ اما در دوره های بعد، به ویژه از عصر صفویه به بعد، با اعمال اصلاحات ساختاری و زیباشناسانه، نوعی از خط نسخ را پدید آوردند که از نمونه های عربی و عثمانی آن متمایز است. دوشیوه اصلی خط نسخ عبارت است از:

۱. **شیوه یاقوت:** زاویه قط قلم آن مانند ثلث محرف (تند) است و شباهتی به خط ریحان دارد و هم اکنون در دیگر کشورهای عربی و اسلامی متداول است. این سبک تا سده یازدهم کتابت شده است.

۲. **شیوه احمد نیریزی (۱۱۶۰-۱۰۶۰ ق):** احمد نیریزی خط نسخ ایرانی را به شیوه خاص که گویی از نستعلیق چاشنی یافته است، درآورد و خطاطان ایران تاکنون از این شیوه پیروی کرده اند. خط نسخ خواناترین خطوط است؛ به همین جهت در طول تاریخ عهده دار انتقال اطلاعات بوده و مهم ترین نقش را در کتابت نسخه های خطی داشته است (فضائی، ۱۳۵۰: ۴۰۴). پس از نیریزی، خط نسخ ایرانی به دست محمد هاشم زرگرافهانی (درگذشته در ۱۲۱۲ ق.)، عبدالله عاشور رنانی (۱۲۳۵-۱۱۷۰ ق.)، وصال شیرازی (۱۱۹۷-۱۲۶۲ ق.)، محمد شفیع تبریزی (زنده در ۱۲۶۴ ق.) و زین العابدین اصفهانی (۱۲۹۶-۱۱۸۷ ق.) به گسترش بسیار و شکوفایی رسید. نسخ و ثلث طولانی ترین عمر را در میان خطوط رایج در ایران داشته و تاکنون زنده و پابرجا مانده است (قلیچ خانی، ۱۳۸۸: ۳۹۹).

در نسخ ایرانی، برخلاف نسخ عثمانی یا عربی که بیشتر بر جنبه کاربردی و خوانایی تأکید دارد، جنبه های زیباشناسی، قلم گذاری دقیق و تناسب کرسی بندی سطرها اهمیت بیشتری یافته است. حروف در این شیوه اغلب باریک تر و کشیده تر نوشته می شوند و فاصله میان کلمات و سطرها با دقت بیشتری کنترل می شود. این ویژگی ها به خط نسخ ایرانی هویتی مستقل بخشیده و آن را به یکی از مهم ترین جلوه های هنری خوش نویسی در ایران بدل کرده است.

برخی از ویژگی های کلی خوش نویسی که از منظر خط نسخ می توان بررسی کرد عبارت اند از: ۱. تعادل میان سطح و دور، ۲. اتصالات، ۳. زاویه قلم گذاری، ۴. رعایت فضاهای خلوت

قاعده، دلیل پیدایش دیگری نیز خواهد شد؛ به این صورت که اگر در بخشی از صفحه خلوت و یا جلوت دیده شود، به همان تناسب، دیگر بخش‌های صفحه نیز متقابلاً دارای جلوت و خلوت خواهند شد؛ یعنی رعایت نکردن یک اصل، سبب پیدایش عیب دیگری خواهد شد. در نظر گرفتن نسبت میان این دو قاعده، بخشی از قاعده تناسب است (همان: ۱۷۴).

۵. ضعف و قوت

ضعف در خوش‌نویسی، یعنی قلم در آغاز و پایان حروف (مانند دوایر)، شکلی باریک‌تر از تمام قلم ایجاد کند یا بخشی از حروف با پهنایی کمتر از تمام قلم (مانند نیش قلم یا نیم قلم) نوشته شوند (همان: ۲۵۳). قوت نیز به این معناست که در وسط کلمه‌های کشیده یا دوایر و غیره، دم قلم به پهن‌ترین حالت خود برسد؛ یعنی پهنای آن بخش از حرف یا کلمه، با پهنای واقعی قلم برابر شود (همان: ۲۹۴).

۶. حسن همجواری

به رعایت تناسب و زیبایی در ترکیب حروف و کلمات در کنار یکدیگر و دقت و ظرافت در انتخاب فواصل هر یک از یکدیگر و نیز رعایت قرینه‌سازی و سطر و صفحه گفته می‌شود (همان: ۱۳۵).

کرسی‌بندی

کرسی در خوش‌نویسی به خطی فرضی گفته می‌شود که اکثر حروف در نوشتار روی آن نشسته‌اند یا براساس آن تنظیم می‌شوند. در واقع کرسی خط همان سطح دیداری مشترکی است که تعادل و نظم نوشتاری سطر را حفظ می‌کند. در خط نسخ که یکی از اصول خوانا و ساختارمند اسلامی است، رعایت کرسی اهمیت زیادی دارد و نقش اساسی در هماهنگی حروف، چینش کلمات و زیبایی کلی صفحه دارد. یاقوت مستعصمی نخستین خوش‌نویسی است که اهمیت «کرسی» را در خط نسخ مطرح کرد. به گفته وی، زیبایی نسخ در گرو آن است که حروف در امتداد خطی مستقیم قرار گیرند و هیچ حرفی از آن بالا یا پایین نرود؛ مگر به ضرورت شکل (صفا، ۱۳۸۹: ۶۵۲).

کرسی‌بندی با ترکیب در ارتباط نزدیک است؛ می‌توان گفت ترکیب، چگونه قرار گرفتن حروف و کلمات در کنار هم و بر روی یک سطح یا یک کرسی است. اهمیت کرسی در خط نسخ بسیار است؛ زیرا یکی از ویژگی‌های خط نسخ خوانا بودن آن است و

این به این دلیل است که حروف و کلمات به‌طور مرتب در کنار هم در یک ردیف قرار می‌گیرند (زینالی، ۱۴۰۲: ۷۸). در کرسی‌بندی حروف خوش‌نویسی، شایسته دانسته‌اند که کل سطر در یک راستا نباشد و ابتدای سطر کمی بالاتر از سطر شروع شود و همان‌طور که باباشاه اشاره می‌کند، انتهای سطر نیز بالاتر از سطر و بالاتر از کلمات هم‌راستای آن سطر نوشته شود و یک‌سوم انتهای سطر دارای یک دور به سمت بالا باشد و شکل سطر در کل مانند حرف «ب» در نستعلیق باشد و به این شکل در اصطلاح، سطر را می‌بندند. در خط نسخ نیز چنین است؛ ولی به دلیل شکل و فرم حروف و کلمات در این خط نسبت به خطوط دیگر، ممکن است همیشه به این شکل نباشد (همان: ۷۸). استادان پیشین خوش‌نویسی برای حروف و کلمات کرسی‌هایی در نظر گرفته‌اند؛ «بعضی مانند عبدالله صیرفی، قائل به سه کرسی در همه خطوط شده‌اند؛ یکی وسط و دو کرسی دیگر به فاصله‌های معین در بالا و زیر و برخی چهار کرسی نیز گفته‌اند (فضائی، ۱۳۵۰: ۱۰۴) و برخی برای خوش‌نویسی پنج کرسی در نظر گرفته‌اند؛ مانند جعفر بایسنقری و فتح‌الله سبزواری. «خطوط اسلامی در اصول مشترک‌اند و آن پایه خوش‌نویسی در همه انواع خطوط است» (هروی، ۱۳۷۲: ۱۰۵).

پنج کرسی در قلم خط نسخ قابل اثبات است:

کرسی اول: ابتدای «الف» ها، «لام» ها، ابتدای «طاء»، «ظاء»، «لام»، «الف» و ابتدای «کاف» لامی و این کرسی را رأس الخط خوانند؛

کرسی دوم: ابتدای «دال»، «راء»، «صاد»، «طاء»، «ظاء»، «عین»، «ف»، «قاف»، «واو» و «هاء»؛

کرسی سوم: وسط «الف» ها، «دال»، «راء»، «لام» ها، ذیل «باء»، «تاء»، «ثاء»، ابتدای «جیم»، «عین»، آخر خط از «کاف» لامی و «کاف» کوفی و این کرسی را وسط خط خوانند؛

کرسی چهارم: ذیل «سین»، «صاد»، «قاف»، «لام»، «نون» و «یاء»؛

کرسی پنجم: ذیل «جیم»، «حاء»، «خاء»، «عین»، «غین» و این کرسی را تحت الکرسی گویند (یونسیان و شیخی، ۱۴۰۰: ۱۰) (تصویر ۱).

تصویر ۱. نمایش پنج خط کرسی‌بندی (یونسیان و شیخی، ۱۴۰۰: ۱۰)

سال زیست و به عقیده آقا میرزا محمدحسین ادیب اصفهانی خط‌شناس، در پیری به از جوانی می‌نوشته است (فضائلی، ۱۳۵۰: ۳۷۶). زین‌العابدین اصفهانی در سال ۱۲۹۶ ق. در زادگاه خود دیده از جهان فروبست. از آنجاکه هم‌زمان با دوره حیات زین‌العابدین صنعت چاپ در ایران گسترش یافت و اندک‌اندک جای نسخه‌های دست‌نویس را گرفت، وی را می‌توان از بزرگ‌ترین و آخرین نسخ‌نویسان دو سده اخیر به شمار آورد (قلیچ‌خانی، ۱۳۹۲: ۵۴).

شیوه کتابت در آثار اشرف‌الکتاب همانند دیگر خوش‌نویسان دوره قاجار به پیروی از سبک نیریزی دوره صفویه است و شاکله کلی حروف و کلمات کوتاه و چاق و دوایر هم شامل دور بیشتری است. کلمات دارای نرمی و روانی است. از میان مهم‌ترین آثاری که از این خوش‌نویس برجسته در موزه‌ها نگهداری می‌شود، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد که در قالب جدول ۱ ارائه شده است:

زین‌العابدین اصفهانی (اشرف‌الکتاب)

زین‌العابدین اصفهانی (۱۲۹۶-۱۱۸۷ ق.) از استادان مسلم خط نسخ ایرانی است. وی مشق عملی را نزد آقامحمود اصفهانی آغاز کرد و به‌یقین برای تکمیل هنر خود از آثار استادان پیشین (احمدنیریزی) و معاصرانش (عبدالله عاشور و عبدالعلی خراسانی) بهره‌مند شده است. وی در دوره فتح‌علی‌شاه به دربار قاجار راه یافت؛ در رقم‌هایش از نسبت «سلطانی» سود جست و با پشتکاری ستودنی خطه خط نسخ را از آن خود کرد. به فرمان ناصرالدین‌شاه به «اشرف‌الکتاب» ملقب شده است (قلیچ‌خانی، ۱۳۹۲: ۵۴). محمدحسن‌خان اعتمادالسلطنه گوید: «آقا زین‌العابدین خطاط از مفاخر عظیمه این دولت است که او را در قلم نسخ کرامت اظهار می‌فرمود» (۱۳۰۶ ق.: ۲۱۲). زین‌العابدین در دوران زندگانی خود شاگردان بسیار تربیت کرد که یکی از آن‌ها سیدمحمد بقا بود. زین‌العابدین آثار گران‌بهای فراوان از قلم خود به یادگار گذاشت. قطعات بسیاری به‌همراه قرآن نفیسی از وی به یادگار مانده است. وی در حدود یکصد

جدول ۱. مهم‌ترین آثار موجود از زین‌العابدین اصفهانی، براساس URL1 (نگارندگان، ۱۴۰۵)

ردیف	نام اثر	ابعاد (سانتی‌متر)	قطع	قلم	تعداد صفحات	تاریخ (ه.ق.)	تزئینات	محل نگهداری
۱	قرآن	۲۵ × ۳۷/۵	رحلی	نسخ	۶۲۶ صفحه	۱۲۲۲	صفحات افتتاح مذهب عالی	کتابخانه سلطنتی سابق
۲	دوازده امام	۱۴/۲ × ۲۲/۵	رقعی	نسخ عالی	۴۵ صفحه	۱۲۲۲	مذهب	کتابخانه سلطنتی سابق
۳	شش قطعه خط	-	-	نسخ خوش	-	۱۲۳۵ و ۱۲۳۶	-	کتابخانه سلطنتی سابق
۴	قطعه	-	-	نسخ کتابت و رقاع ممتاز	-	۱۲۳۶	مذهب طلاندازی شده	مجموعه بیانی موزه هنرهای تزئینی
۵	دعای احتجاج و ادعیه دیگر	۱۲/۵ × ۱۹/۵	رقعی	نسخ عالی	۱۱ صفحه	۱۲۳۸	مزین به سرلوح مرصع	کتابخانه سلطنتی سابق
۶	قرآن	-	وزیری	نسخ و رقاع	-	۱۲۴۷	مذهب مرصع	مجموعه اتحادیه
۷	قرآن	۱۱/۵ × ۱۸/۴	-	نسخ خفی عالی	۴۵۰ صفحه	۱۲۵۶	صفحات افتتاح مذهب مرصع	کتابخانه سلطنتی سابق
۸	صحیفه سجاده	۱۳/۵ × ۲۱/۵	کوچک وزیری	متن: نسخ عالی، ترجمه: نستعلیق خوش	۴۶۲ صفحه	۱۲۵۷	دارای تذهیب و تشعیر	کتابخانه سلطنتی سابق
۹	مربع شامل ۶ رقع و یک رقع بزرگ	-	-	-	-	۱۲۵۸	-	مجموعه بیانی
۱۰	قرآن	-	وزیری بزرگ	نسخ کتابت عالی	-	۱۲۷۵	دو صفحه اول و دو صفحه آخر: مذهب، صفحات افتتاح و سرسوره‌ها: مذهب مرصع	-

ردیف	نام اثر	ابعاد (سانتی متر)	قطع	قلم	تعداد صفحات	تاریخ (ه.ق.)	تزیینات	محل نگهداری
۱۱	مائة کلمه	۱۷/۵ × ۱۱/۵	رقعی	-	۲۷ ورق	۱۲۷۶	-	کتابخانه دانشگاه شهید مطهری (سپهسالار)
۱۲	قرآن	-	-	نسخ	-	۱۲۷۸	مذهب مرصع	مجموعه مهدوی
۱۳	سوره یاسین و چند دعا	-	-	نسخ ممتاز و رقاع	-	۱۲۲۲	سرلوح مذهب	کتابخانه شماره ۱ مجلس شورای اسلامی

شده است (تصویر ۲) و در حال حاضر در مجموعه کتابخانه شماره ۱ مجلس شورای اسلامی نگهداری می شود.

تصاویر پژوهش مربوط به سوره یاسین به خط نسخ و رقاع ممتاز به تاریخ ۱۲۲۲ ق. توسط زین العابدین اصفهانی نگاشته

تصویر ۲. سوره یاسین منسوب به زین العابدین اصفهانی، موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی (اصفهانی، ۱۲۲۲ ق)

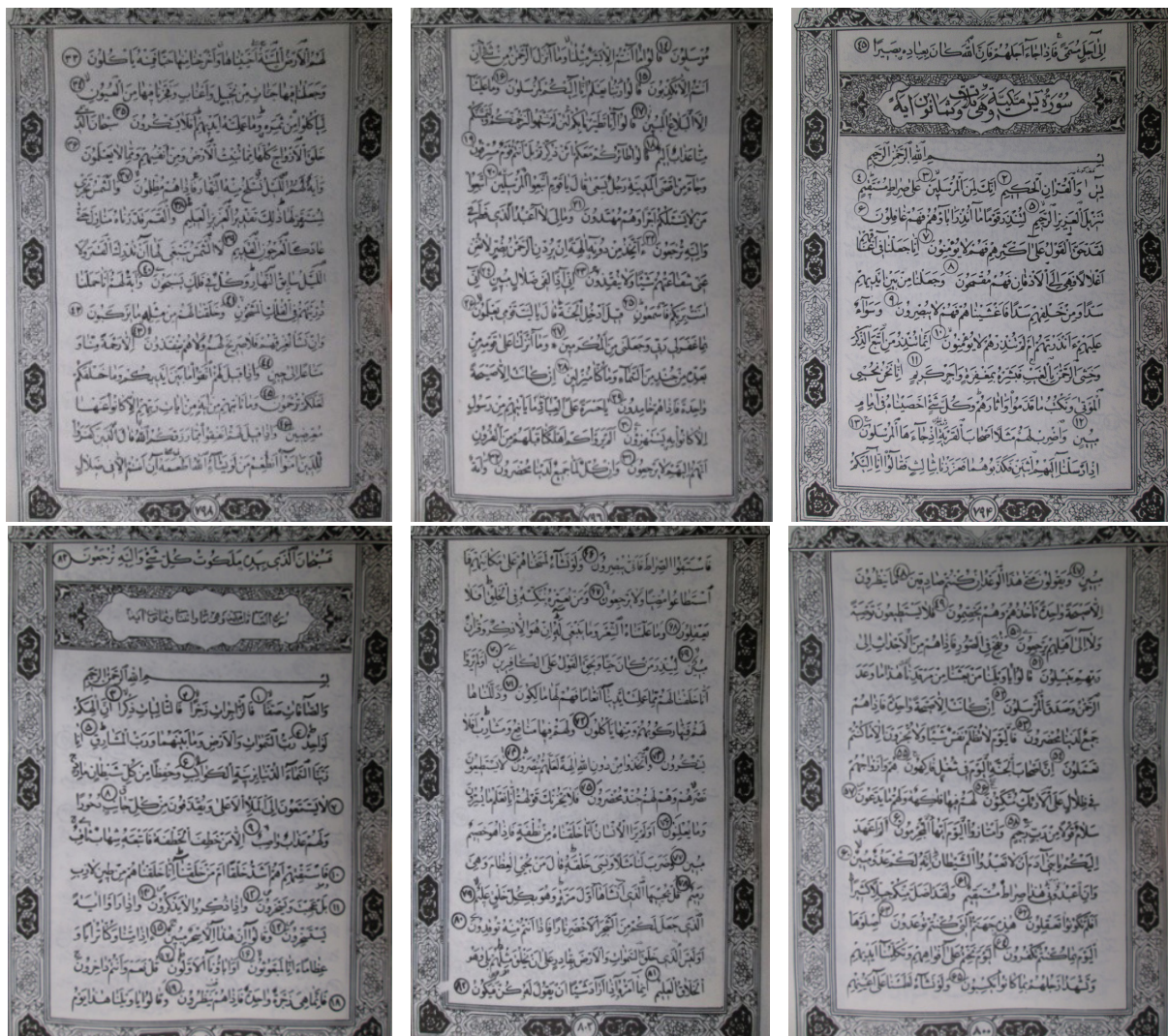
وصال شیرازی

ابومحمد محمدشفیع بن محمد بن اسماعیل، ملقب به میرزا کوچک و متخلص به وصال در سال ۱۱۹۷ق. در شیراز متولد شد. همان جا به کسب کمالات و هنر پرداخت. وی مردی عارف و درویش صفت بود. با اینکه بزرگان عصر به صحبتش رغبت تمام داشتند، انزوا را برگزیده بود و با شعرگفتن و خط نوشتن روزگار را می گذراند. وصال خطوط نسخ و نستعلیق و شکسته را استادانه می نوشت؛ اما مهارت او بیشتر در خط نسخ بوده است. او در سال ۱۲۶۲ق درگذشت (فضائی، ۱۳۵۰: ۳۷۰). بعضی از قرآن های وی در قطع وزیری و برخی هیکلی (درشت) بوده است. پاره ای از آن ها در صفحات بزرگ شروع می شده؛ سه سطر

با قلم ثلث درشت در اول و وسط و آخر نگاشته و میانه آن ها را به نسخ آراسته است. سرسوره را به رقاع و خواص سوره ها را با شکسته، در حاشیه درشت کرده و هر قرآنی که به پایان رسیده، شماره عدد قرآن هایی را که تا آن زمان نگاشته بود، در خاتمه ذکر کرده است (یونسیان و شیخی، ۱۴۰۰: ۱۴۷).

قرآن وصال شیرازی (۱۲۵۹ق.)

این قرآن را وصال در سال ۱۲۵۹ق. کتابت کرده است و در حال حاضر در موزه کتاب و میراث مستند ایران که یکی از بخش های سازمان اسناد و کتابخانه ملی است، نگهداری می شود (تصویر ۳).

تصویر ۳. قرآن منسوب به وصال شیرازی، موزه میراث مستند کتابخانه ملی (وصال شیرازی، ۱۲۵۹ق.)

جدول ۲. بررسی مقایسه‌ای ویژگی‌های ظاهری در سورة یاسینِ دو خوش‌نویس (نگارندگان، ۱۴۰۵)

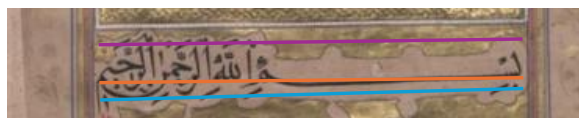
سنجه	قرآن وصال شیرازی	قرآن زین‌العابدین اصفهانی
۱. طول سطرها	طول سطرها بلندتر و تعداد کلمات بیشتر و در صفحه آغازین ۱۱ سطر و در مابقی صفحه‌ها ۱۴ سطر است.	طول سطرها کوتاه‌تر و تعداد کلمات کمتر و در صفحه آغازین ۵ سطر و در مابقی صفحات ۸ سطر است.
۲. چینش کلمات و تعداد آن‌ها	چینش کلمات و پیوستگی آن‌ها به‌صورت فشرده‌تر و دارای صفحاتی کاربردی‌تر برای خوانش کلمات است. در اکثر سطرها کتابت به صورت ۶ کلمه‌ای اجرا شده است.	کلمات با فاصله بیشتری کتابت شده است و جنبه هنری و چینش کلمه در درجه اول مورد توجه بوده است. در اکثر سطرها به‌صورت ۶ کلمه‌ای اجرا شده است؛ درحالی‌که در برخی سطرها شاهد اجرای کتابت ۴ کلمه‌ای در سطرها هستیم.
۳. فاصله بین سطرها ^۱	فاصله سطرها نسبت به اندازه قلم به‌طور صحیح انجام شده است.	فاصله بیشتر از حد معمول در نظر گرفته شده است.
۴. استفاده از فواصل گل آیه‌ها	نسبت به اندازه قلم به‌طور تقریبی یک‌وونیم برابر پهنای قلم کتابت‌شده انجام گرفته است.	این فاصله دوبرابر پهنای قلم کاتب قرار گرفته است.

می‌شود که فضای زیادی از «بسم» در قسمت اولیه کشیده، پایین‌تر از کرسی اصلی مشاهده شود. تقریباً بیشتر کشیدگی حرف «سین» پایین‌تر از کرسی اصلی قرار گرفته است. کلمه «الله» در جای اصلی خود و کلمه «الرحمن» به‌صورت زیبا و پیوسته با کلمه قبل و بعد از خود قرار گرفته است. انتهای سطر بالاتر از خط کرسی قرار گرفته و این امر تعادل کرسی اصلی را ایجاد کرده است.

کرسی بالا با رنگ بنفش مشخص شده است. حروف به‌طور صحیح در محل خود قرار گرفته‌اند. جایگاه «الف» و «لام» به‌طور صحیح در یک راستا قرار دارد. «الف» در کلمه «الله» و «الرحمن» و «الرحیم» به‌طور صحیحی در محل خود واقع شده است.

کرسی پایین با رنگ آبی مشخص شده است و دوایر حروف در جایگاه مشخص خود قرار گرفته‌اند. «نون» کشیده به‌طور صحیح در این کرسی جایابی شده است.

زین‌العابدین اصفهانی

کرسی اصلی با رنگ نارنجی مشخص شده است. حروف و کلمات به‌طور صحیح در جایگاه خود قرار گرفته‌اند. به‌جهت تعادل کرسی اصلی، قسمت ابتدای «بسم» از بالاتر شروع شده و قسمت انتهایی «سین» کشیده به‌جهت توازن در کرسی،

در جدول ۲ به‌طور کلی، ویژگی‌های ظاهری دو قرآن کتابت‌شده توسط وصال شیرازی و اشرف‌الکتاب مورد قیاس قرار گرفته است.

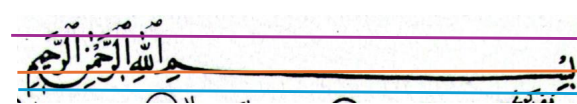
مقایسه کرسی‌بندی آیات منتخب از سورة یاسین خط وصال شیرازی و زین‌العابدین اصفهانی

برای سهولت درک ساختار کرسی‌بندی، در تمامی تصاویر تحلیل‌شده، سه خط راهنمای رنگی بر روی نسخه‌ها ترسیم شده است: خط نارنجی نشان‌دهنده کرسی اصلی، خط بنفش معرف کرسی بالایی و خط آبی نمایانگر کرسی پایینی است. این خطوط به‌صورت فرضی براساس جایگاه حروف در پنج کرسی معرفی شده در مبانی نظری، بر روی تصاویر اعمال شده‌اند.

تعدادی از آیات به‌صورت منتخب از اوایل سورة یاسین، میانه و انتهای سوره مورد بررسی قرار می‌گیرد. سه کرسی و نحوه قرارگیری حروف و کلمات در این جدول موضوع مورد بحث است.

۱. مقایسه عبارت بسم الله الرحمن الرحیم (جدول ۳)

وصال شیرازی

کرسی اصلی با رنگ نارنجی مشخص شده است. حروف و کلمات به‌طور صحیح در جای کرسی اصلی قرار نگرفته‌اند. قسمت اول «بسم» بدون شیب اجرا شده است و همین امر باعث

کرسی بالا با رنگ بنفش مشخص شده است. اندازه «الف» ها و «لام» ها با هم کمی متفاوت است؛ اما این تفاوت چشمگیر نیست. کرسی سوم با رنگ آبی مشخص شده است. نون کشیده به طور صحیح در جایگاه خود قرار گرفته است.

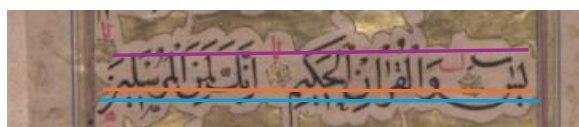
جدول ۳. مقایسه کرسی بندی در عبارت بسم الله در قرآن وصال شیرازی و زین العابدین اصفهانی (نگارندگان، ۱۴۰۵)

مقایسه بسم الله	تصویر اثر	کرسی بالا	کرسی اصلی	کرسی پایین
وصال شیرازی		جایگاه «الف» و «لام» ها صحیح است.	- کلمه «بسم» بدون شیب کتابت شده است که باعث شده زیر کرسی اصلی قرار بگیرد. - کلمه «الله» و «الرحمن» روی کرسی اصلی قرار گرفته است. - انتهای سطر بالاتر از خط اصلی قرار دارد که باعث تعادل کرسی اصلی شده است.	دوایر و «نون» کشیده در جایگاه صحیح خود قرار گرفته اند.
زین العابدین اصفهانی		اندازه الف و «لام» ها کمی متفاوت است.	- جایگاه کلمات روی سطر اصلی صحیح است. - نزدیکی کلمات بعدی نسبت به کلمات قبل از خود سبب پیوستگی کلی سطر شده است.	جایگاه «نون» کشیده روی سطر صحیح است.

می شد، مابقی حروف در جای اصلی خود قرار گرفته اند.

۲. مقایسه آیات ۱ تا ۳ سورة یاسین (جدول ۴)

زین العابدین اصفهانی

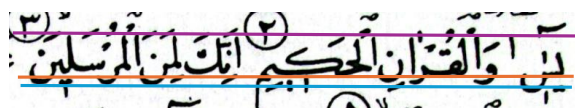

در آیه اول، کلمات و حروف به طور صحیح انجام گرفته است؛ ولی در آیه سوم چینش کلمه «المن المرسلین» با فاصله از خط کرسی اصلی کتابت شده و بهتر بود که کلمه «انک» کمی از بالاتر و با شیب نوشته می شد و به موازات آن، چینش کلمات بر روی کرسی متناسب تر می شد.

در کرسی بالایی ابتدای آیه «الف» و «لام» ها به طور صحیح قرار گرفته است.

در کرسی پایینی حروف به طور صحیح در جایگاه خود قرار نگرفته اند. کلمه «یس» بهتر بود با شیب و از بالاتر نوشته می شد تا «سین» کشیده در کرسی پایینی در جای مناسب خود قرار گیرد. مابقی «نون» ها در جای مناسب خود قرار گرفته اند. استفاده از نون رقاعی در آخر سطر لطمه ای به کرسی وارد نکرده است.

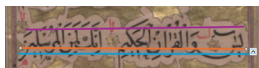
وصال شیرازی

کلمات و حروف، روی کرسی اصلی به طور صحیح قرار گرفته اند. در ابتدای سطر، کلمات به شیوه تخت و کاملاً روی خط کرسی اجرا شده است. کلمه «یس» و «القرآن» گویای این نکته است. با توجه به استفاده از «کاف» کوفی در کلمه «الحکیم» و شیبی که در اتصال به «کاف» کوفی آمده، گویی هردو این دو مورد موجب این شده است که این کشیدگی در وسط سطر، توقفی از لحاظ بصری به وجود آورده و کشیده «کاف» کوفی به کرسی سطر کمک کرده است. کلمه «الحکیم» در انتهای آیه قرار گرفته است که استفاده از کاف کوفی لطمه ای به کرسی وارد نکرده است.

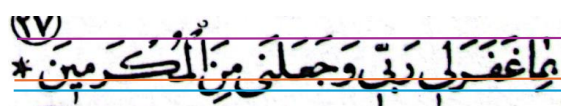
در کرسی بالایی «الف» ها و «لام» ها در جایگاه خود هستند. در کرسی پایینی به جز در کلمه «یس» حرف «سین» که پایین تر از کرسی قرار گرفته و بهتر بود کمی از بالاتر شروع

جدول ۴. مقایسه کرسی‌بندی در آیه اول سورة یاسین وصال شیرازی و زین العابدین اصفهانی (نگارندگان، ۱۴۰۵)

مقایسه آیه اول	تصویر اثر	کرسی بالا	کرسی اصلی	کرسی پایین
وصال شیرازی		جایگاه «الف» و «لام»‌ها صحیح است.	جایگاه کلمات به صورت صحیح قرار گرفته است.	کلمه «یس» بهتر بود پایین‌تر نوشته شود که «س» در امتداد بقیه دوایر قرار بگیرد.
زین العابدین اصفهانی		جایگاه «الف» و «لام»‌ها صحیح است.	در آیه اول، جایگاه کلمات صحیح است. - در آیه سوم، عبارت «لمن المرسلین» با فاصله از کرسی اصلی کتابت شده است. - کلمه «انک» بهتر بود بالاتر و با شیب نوشته می‌شد که به موازات آن، چینش بقیه کلمات هم بهتر می‌شد.	- کلمه «یس» بهتر بود با شیب و از بالاتر نوشته می‌شد تا «سین» کشیده در جایگاه خود قرار می‌گرفت. - بقیه «ن»‌ها در جایگاه خود قرار دارند. - نون رقاعی لطمه‌ای به کرسی وارد نکرده است.

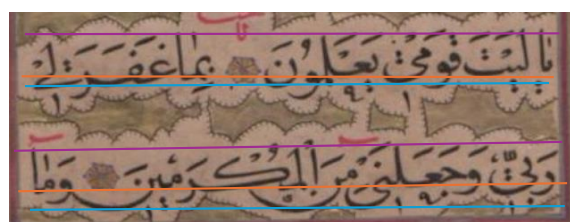
۳. مقایسه آیه ۲۷ سورة یاسین (جدول ۵)

وصال شیرازی

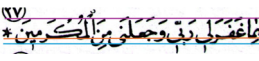
کلمه «غفر» به طور صحیح در کرسی وسط قرار نگرفته است. ابتدای کلمه غفر بهتر بود از کمی بالاتر شروع می‌شد که اتصال «فاء» به «راء»، منطبق بر کرسی وسط قرار گیرد. سایر کلمات به طور صحیح در جای خود قرار گرفته‌اند. در کرسی بالا «الف» و «لام»‌ها به طور صحیح قرار گرفته‌اند. دوایر به طور صحیح به جز یک مورد در «باء» «جعلنی» در کرسی پایین به طور صحیح قرار گرفته‌اند.

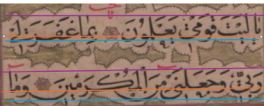
زین العابدین اصفهانی

خط اول کرسی وسط در ابتدای سطر به طور صحیح قرار گرفته است. انتهای سطر اول کلمه «غفر» به طور صحیح در جایگاه خود قرار نگرفته است. بهتر بود ابتدای کلمه «غفر» از کمی بالاتر کتابت می‌شد. «یاء» معکوس در «لی» اگر از بالاتر نوشته می‌شد، کرسی وسط متعادل‌تر به نظر می‌آمد. در خط اول، کرسی بالایی در «الف» و «لام»‌ها در جای درست خود قرار گرفته است. در خط اول، کرسی دوایر حروف به طور صحیح در جایگاه خود قرار گرفته است. در خط دوم، کرسی وسط کلمات به طور صحیح در ابتدا و انتهای سطر اجرا شده است. در خط دوم، کرسی بالایی «الف» و «لام»‌ها به طور صحیح قرار گرفته است. در خط دوم، کرسی پایینی دوایر به طور صحیح در جایگاه خود قرار گرفته است.

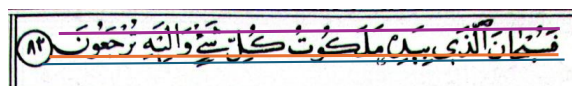
جدول ۵. مقایسه کرسی‌بندی در آیه ۲۷ سورة یاسین وصال شیرازی و زین العابدین اصفهانی (نگارندگان، ۱۴۰۵)

مقایسه آیه ۲۷	تصویر اثر	کرسی بالا	کرسی اصلی	کرسی پایین
وصال شیرازی		سطر اول: جایگاه «الف» و «لام»‌ها صحیح است.	- کلمه «غفر» به صورت صحیح قرار نگرفته است. - جایگاه سایر کلمات صحیح است.	به جز «ی» در کلمه «جعلنی»، جایگاه بقیه دوایر صحیح است.

مقایسه آیه ۲۷	تصویر اثر	کرسی بالا	کرسی اصلی	کرسی پایین
زین العابدین اصفهانی		سطر اول و دوم: جایگاه «الف» و «لام» ها صحیح است.	- سطر اول: جایگاه کلمات در ابتدای سطر صحیح است. در انتهای سطر، کلمه «غفر» بهتر بود کمی بالاتر نوشته شود. - اگر «ی» معکوس در «لی» بالاتر بود، کرسی متعادل تر بود. - سطر دوم: جایگاه کلمات صحیح است.	سطر اول و دوم: کرسی دوایر صحیح است.

مقایسه آیه آخر سورة یاسین (جدول ۶)

وصال شیرازی

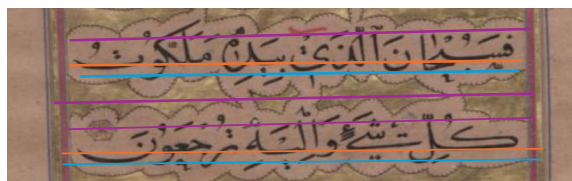

در کرسی اصلی، کلمات در جایگاه صحیح خود قرار گرفته اند و فقط در کلمه الیه می توان گفت که اگر کلمه کمی پایین تر کتابت می شد، کرسی بالایی که «الف» ها را شامل می شد هم در جای بهتری قرار می گرفت.

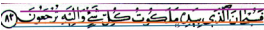
در کرسی بالایی، «الف» ها و «لام» ها در جای خود قرار گرفته اند؛ فقط در کلمه «الیه»، «الف» و «لام» بالاتر قرار گرفته است.

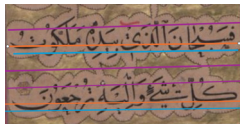
در کرسی پایینی، دوایر با فاصله بسیار کمی نسبت به کرسی اصلی اجرا شده است. بهتر بود دوایر کمی پایین تر اجرا شود. «نون» در کلمه «ترجعون» به جهت اینکه در انتهای سطر قرار دارد و با توجه به اینکه روی خط کرسی وسط قرار گرفته، لطمه ای به کرسی وارد نکرده و در جایگاه خوبی قرار گرفته است.

زین العابدین اصفهانی

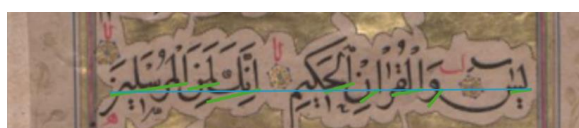
جدول ۶. مقایسه کرسی بندی در آیه آخر سورة یاسین وصال شیرازی و زین العابدین اصفهانی (نگارندگان، ۱۴۰۵)

مقایسه آیه آخر	تصویر اثر	کرسی بالا	کرسی اصلی	کرسی پایین
وصال شیرازی		همه کلمات به غیر از «الیه» در جای صحیح قرار گرفته اند.	- همه کلمات در جایگاه صحیح قرار گرفته اند. - بهتر بود «الیه» کمی پایین تر نوشته می شد که کرسی بالا، همه در یک سطر قرار می گرفت.	دوایر با فاصله کمی از کرسی اصلی اجرا شده که بهتر بود کمی پایین تر نوشته می شد.

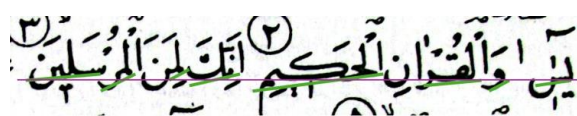
مقایسه آیه آخر	تصویر اثر	کرسی بالا	کرسی اصلی	کرسی پایین
زین العابدین اصفهانی		- سطر اول: لام کلمه ملکوت بهتر بود کوتاه تر نوشته شود. - مابقی «الف» و «لام» ها صحیح اجرا شده است. - سطر دوم: «الف» ها به صورت صحیح آمده است.	- سطر اول: بهتر بود کلمه «لذ» کمی بالاتر قرار می گرفت. - سطر دوم: کلمات به صورت صحیح آمده است.	- سطر اول: کلمات به طور صحیح آمده است. - سطر دوم: لام در جای صحیح قرار دارد. - نون کشیده کمی بالاتر قرار دارد.

ب. بررسی شیب حروف و کلمات نسبت به خط کرسی (جدول ۷)

زین العابدین اصفهانی

وصال شیرازی

در شیوه زین العابدین اصفهانی کلمات همانند شیوه وصال نسبت به خط کرسی دارای شیب هستند و در بیشتر موارد شیب کم است و چند کلمه با شیب بیشتری اجرا شده است. با توجه به کرسی اصلی که با رنگ آبی مشخص شده است، کلمات در ابتدای سطر با شیب کمتر و در وسط و انتهای سطر با شیب بیشتری اجرا شده اند و دقیقاً همانند شیب انتهایی سطر بالا که مربوط به وصال شیرازی است، کم شدن شیب را در آخرین کلمه ملاحظه می کنیم. جدا از کرسی اصلی، همانند تصویر بالا ملاحظه می کنیم که با توجه به شیب های هر کلمه خللی به ساختار کرسی اصلی وارد نشده است.

در شیوه وصال شیرازی کلمات نسبت به خط کرسی دارای شیب هستند و در بیشتر موارد کلمات با شیب کم و در برخی موارد با شیب بیشتری اجرا شده اند. با توجه به کرسی اصلی که با رنگ آبی مشخص شده است، شیب کلمات در ابتدای سطر کمتر است و در وسط و انتهای سطر، کلمات با شیب بیشتری اجرا شده است. در آخرین کلمه کم شدن شیب را در انتهای سطر ملاحظه می کنیم. جدا از کرسی اصلی در هر کلمه به صورت مستقل شیب هایی با زوایای مختلف را مشاهده می کنیم که با توجه به کرسی سطر انجام شده، در بیشتر موارد شیب کلمات کمک

جدول ۷. مقایسه شیب حروف و کلمات نسبت به خط کرسی در آیه منتخب قرآن وصال و زین العابدین اصفهانی (نگارندگان، ۱۴۰۵)

تصویر اثر	بررسی شیب حروف و کلمات نسبت به خط کرسی
وصال شیرازی	- دارا بودن شیب کلمات نسبت به کرسی - شیب کلمات در ابتدای سطر کمتر و در انتهای سطر بیشتر است؛ اما در کلمه آخر کم شدن شیب وجود دارد.
زین العابدین اصفهانی	- در بیشتر موارد کلمات شیب کم و در چند کلمه شیب بیشتری دارند. - شیب کلمات در ابتدای سطر کمتر و در انتهای سطر بیشتر است؛ اما در کلمه آخر کم شدن شیب وجود دارد.

ج. بررسی حسن همجواری و ارتباط میان کلمات (جدول ۸)

وصال شیرازی

در این بررسی، برای هر کلمه ای دایره ای در نظر گرفته شده است و به دلیل اینکه اولین حرف از کلمات مشخص شده با دایره، با حرف یا کلمه قبلی خود ارتباط و پیوستگی دارد، این نقاط دارای بخش مشترک هستند و حسن همجواری و ارتباط میان کلمات در این آیات به خوبی قابل مشاهده است. حسن

کلمه بعدی خود که «القرآن» است، دارای پیوستگی است. «الف» سوارشده کلمه «الحکیم» بر روی کلمه «نون» در کلمه «القرآن»، همجواری و ارتباط میان کلمات را ایجاد کرده است؛ هم‌چنین در آیه بعد سوارشدن کلمه «لمن» بر روی کلمه قبل از خود که «انک» است و هم‌چنین سوارشدن «الف» در «المرسلین» بر روی «نون» کلمه «لمن»، علاوه بر زیبایی، به پیوستگی و ارتباط و حسن همجواری این سطر کمک بسیاری کرده است.

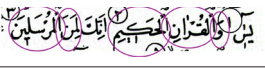
همجواری در «واو» و «القرآن» و در «القرآن» و «الحکیم» و هم‌چنین در «لمن» و «المرسلین» مشخص است.

زین العابدین اصفهانی

«سین» در کلمه «یس» به صورت کشیده اجرا شده است و دارای ارتباط و پیوستگی با حرف «واو» است؛ هم‌چنین «واو» با

جدول ۸. مقایسه حسن همجواری در آیه منتخب قرآن وصال شیرازی و زین العابدین اصفهانی (نگارندگان، ۱۴۰۵)

تصویر اثر	بررسی شیب حروف و کلمات نسبت به خط کرسی
	ارتباط بین کلمات از جمله در «واو» و «القرآن» و در «القرآن» و «الحکیم» و هم‌چنین در «لمن» و «المرسلین» مشخص است.
	- «یس» به صورت کشیده اجرا شده و با «و» ارتباط دارد و با همین «و» با «القرآن» دارای پیوستگی است. - «الف» سوارشده «الحکیم» روی «نون» در «القرآن»، ارتباط میان کلمات را ایجاد کرده است. - در آیه آخر، سوارشدن «لمن» روی کلمه قبل و «الف» در «المرسلین» بر روی کلمه قبل، باعث زیبایی و ارتباط سطر شده است.

و چالش‌هایی روبه‌رو می‌شود. انتخاب کلمات و استفاده از کشیده‌ها و ته‌سطرها و چینش حروف و کلمات در خط وصال شیرازی و زین العابدین اصفهانی متفاوت است. با توجه به موارد بالا می‌توان گفت که آیات ابتدایی کتابت‌شده توسط زین العابدین اصفهانی دارای ترکیب‌بندی و چینش هنری بیشتری نسبت به خط وصال شیرازی است؛ ولی هر چه به انتهای سوره نزدیک می‌شویم، حسن همجواری کمتری در خط زین العابدین مشاهده می‌کنیم و کلمات با فاصله بیشتر و چینش ساده‌تری نوشته شده است. استفاده از کشیده‌های بسیار در یک سطر سبب کم‌شدن ارزش هنری و بصری شده است؛ در حالی که در خط وصال شیرازی از ابتدا تا انتهای سوره با چینش تقریباً یکسان و فضاهای خلوت و جلوت یکسانی در تمامی سطرها مواجه می‌شویم. با توجه به بررسی‌های انجام‌شده می‌توان گفت که از ۵ آیه مورد بررسی در ۳ مورد، کرسی‌بندی زین العابدین اصفهانی در مرتبه بهتری نسبت به وصال شیرازی قرار دارد که می‌توان گفت توجه زین العابدین به خط کرسی اصلی برای کتابت و هم‌چنین کرسی‌های فرضی و سایر موارد به صورت دقیق‌تری انجام شده است.

نتیجه‌گیری

با توجه به بررسی‌های انجام‌شده و تطبیق کرسی‌بندی خط وصال شیرازی و زین العابدین اصفهانی در ۵ آیه منتخب، تفاوت‌ها و شباهت‌های این دو خوش‌نویس را از منظر کرسی‌بندی می‌توان بدین صورت دسته‌بندی کرد:

شباهت‌ها: در بیشتر موارد کرسی‌بندی اصلی و چینش کلمات در دو خوش‌نویس به خوبی رعایت شده است؛ هم‌چنین حسن همجواری کلمات و حروف در هر دو خوش‌نویس به خوبی انجام شده است. شیب هر کلمه در دو خوش‌نویس، از ابتدای سطر به صورت شیب کمتر و در اواسط سطر به صورت شیب بیشتر و هم‌چنین در نات‌ها به صورت شیب خیلی کم انجام شده است.

تفاوت‌ها: با بررسی آیات انجام‌شده، طول سطر دو خوش‌نویس با هم متفاوت است. در خط وصال اندازه سطرها بلندتر و فاصله بین سطرها کمتر است. در خط زین العابدین اصفهانی اندازه سطرها کتابت‌شده کوتاه‌تر است و فاصله بین دو سطر بیشتر است. از این منظر می‌توان گفت انتخاب سطرها کوتاه در خط نسخ باعث سهولت در ساختار کرسی یک سطر می‌شود؛ در حالی که هر چه یک سطر بلندتر باشد، کرسی آن با دشواری‌ها

یافته‌های این پژوهش، فراتر از مقایسه دو خوش‌نویس، به درک روشن‌تری از تنوع سبکی در خط نسخ دوره قاجار کمک می‌کند. آنچه در این بررسی آشکار می‌شود، نه فقط تفاوت‌های فردی، بلکه دو نگاه متفاوت به نظم بصری در کتابت است: وصال شیرازی بر خوانایی حداکثری و پیوستگی سطرها تأکید دارد و زین‌العابدین اصفهانی، با سطرهای کوتاه‌تر و چینش هنری‌تر، به زیبایی ترکیب‌بندی می‌اندیشد. این دورویکرد نشان می‌دهد که کرسی‌بندی، با وجود قاعده‌مند بودن، فضایی برای خلاقیت فردی فراهم می‌آورد؛ از این رو، پژوهش حاضر می‌تواند الگویی برای مطالعه تطبیقی کرسی‌بندی در دیگر دوره‌ها و مکاتب خوش‌نویسی اسلامی باشد و به شناخت بهتر نسبت میان قاعده و ذوق هنری در کتابت قرآنی یاری رساند.

پی‌نوشت‌ها:

۱- فاصله معمول میان هر دو سطر در کتابت به میزان دوازده نقطه با همان قلم است که این فاصله گاه اندکی کم و زیاد می‌شود (قلیچ‌خانی، ۱۳۸۸: ۲۶۵).

منابع و مآخذ

- اصفهانی، زین‌العابدین (اشرف‌الکتاب) (۱۲۲۲ق.). «سوره یاسین و چند دعا». تهران: موزه کتابخانه مجلس.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن بن علی (۱۳۰۶ق.). *المآثر و الآثار*. جلد یکم، تهران: دار الطباعة خاصة دولتی.
- بخشی، علیرضا (۱۳۹۴). «سبک‌شناسی خط نسخ: مطالعه‌ای بر تحول زیبایی‌شناختی خط نسخ در ایران از قرن سوم تا اواخر قاجار». پایان‌نامه کارشناسی/ارشد، دانشگاه تربیت مدرس تهران، دانشکده هنر و معماری.
- دیزج چراغی، رقیه؛ قلیچ‌خانی، حمیدرضا (۱۳۹۹). «مطالعه موردی قرآن به خط احمد نیریزی و قرآن رسمی جمهوری اسلامی ایران به خط سیدرضا بنی‌رضی». *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*، سال یازدهم شماره ۳۹، ۱۲۵-۱۴۴.
- _____؛ معنوی‌راد، میترا (۱۳۹۹). «مقایسه تفاوت‌های شکلی و فواصل بین حروف و کلمات بین دو خط نسخ نیریزی و یاقوت». *پژوهش‌نامه گرافیک و نقاشی*، دوره ۳، شماره ۴.
- زینالی، ربابه (۱۴۰۲). «سیر تحول فرم و ساختار خط نسخ

دوره صفویه». *پایان‌نامه کارشناسی/ارشد*، موسسه آموزش عالی هنر و اندیشه اسلامی قم، دانشکده هنر.

- فرید، امیر (۱۳۹۸). *مقایسه شکلی میان خط نسخ ایرانی و نسخ عثمانی با تأکید بر آثار احمد نیریزی و حافظ عثمان*. *نامه هنرهای تجسمی و کاربردی*، دوره ۱۲، شماره ۲۶، ۴۸-۳۱.

- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۸۹). *تاریخ ادبیات در ایران*. جلد دوم، تهران: فردوس.

- فضائی، حبیب‌الله (۱۳۵۰). *اطلس خط*. تهران: انتشارات سروش.

- قلیچ‌خانی، حمیدرضا، (۱۳۸۸). *فرهنگ واژگان و اصطلاحات خوشنویسی و هنرهای وابسته*، چاپ دوم، تهران: انتشارات روزنه.

- قلیچ‌خانی، حمیدرضا (۱۳۹۲). *درآمدی بر خوش‌نویسی ایرانی*. تهران: فرهنگ معاصر.

- وصال شیرازی (۱۲۵۹ق.). *قرآن کریم*. تهران: موزه کتاب و میراث مستند ایران (سازمان اسناد و کتابخانه ملی).

- هروی، میرعلی (۱۳۷۲). *رساله مداد الخطوط*. تهران: روزنه.

- یونسیان، مصطفی؛ شیخی، علیرضا (۱۴۰۰). «مطالعه ساختار خوشنویسی نسخ ایرانی در شیوه میرزا احمد نیریزی و وصال شیرازی». *مبانی نظری هنرهای تجسمی*، ۶(۲)، ۱۴۴-۱۵۲. doi: 10.22051/jtpva.2021.33841.1254

URLs:

-URL1: imna.ir/news/40287, access date: 1404/11/10.